

OBYČAJE PRI ÚMRTÍ U CIGÁNOV-RÓMOV V TROCH SPIŠSKÝCH OBCIACH

ARNE B. MANN

Národopisný ústav SAV, Bratislava

Jedným zo spôsobov preniknutia do problematiky rodiny ako inštitúcie i ako časti lokálneho spoločenstva — skupiny, je štúdium rodinných obyčajov. Okrem samotných zvykov sa v komplexe rodinných obyčajov prejavujú a demonštrujú viaceré roviny vzájomných vzťahov, noriem spoločenského správania, hodnotové orientácie, postoje, názory na život atď. Toto konštatovanie platí i pre kultúru Cigánov-Rómov, kde podiel celej komunity na rodinných obyčajoch je dodnes veľmi výrazný. Prejavuje sa pri narodení i svadbe, najcitelnejšie však pri úmrtí niektorého člena lokálneho spoločenstva (osady, *kolónie*).

Uvedenú problematiku sme sledovali v troch obciach okresu Spišská Nová Ves, odlišných najmä stupňom sociálneho a kultúrneho vývoja cigánskeho obyvateľstva, ako i stupňom jeho akultuácie a spolužitia s ostatným obyvateľstvom obce.¹ Najzaostalejšie žijú Cigáni-Rómovia v Markušovciach. Z 2526 obyvateľov obce je 952 Cigánov (t. j. 37,7 %), ktorí bývajú v troch lokalitách: Jareček, Hamrisko a Za tehelňou. Najzaostalejšou časťou je Jareček, kde je doposiaľ vyše 30 jednopriestorových chatrčí, v ktorých býva najmä najstaršia generácia. Stredná a mladšia

generácia si tu stavia rodinné tehlové domy, podobne ako v časti Za tehelňou, kde rómske obyvateľstvo žije na kvalitatívne vyššej úrovni. Druhou obcou sú Bystrany, kde žije 1761 obyvateľov, z toho 1000 cigánskych (t. j. 56,7 %). Bývajú väčšinou v *kolónii* za obcou, chatrče tu rýchlo miznú, rozvíja sa individuálna bytová výstavba (vzniká nová ulica), je tu postavená aj poschodová osembytovka. Najvyššiu životnú úroveň dosiahli Cigáni-Rómovia v Spišských Tomášovciach: z 1265 obyvateľov obce ich tu žije 417 (t. j. 32,9 %).² Bývajú na okraji obce, kde vznikli tri ulice s úhľadnými murovanými domami. Životnou úrovňou sa vyrovnávajú ostatnému obyvateľstvu obce, s ktorým nažívajú vo veľmi dobrom vzťahu. Cigánske obyvateľstvo vo všetkých troch obciach je vzájomne prepojené príbuzenskými zväzkami.

Vo vedomí rómskeho obyvateľstva sledovaných obcí je dodnes rozšírená predstava, že pre zomierajúceho prichádza niekto z dávnejšie zomrelých príbuzných, aby ho odviezol na druhý svet. V Bystranoch a Markušovciach ho nazývajú *mulo poslancos*.³ Vidieť ho však môže iba zomierajúci, podobne ako aj ďalších zomrelých príbuzných, ktorí sa zhromaždia pri jeho lôžku alebo v kú-

toch izby.⁴ Ostatným ľuďom dáva znamenie o blížiacom sa úmrtí: najčastejšie sa premení na vtáčika (čierny vták, čierny vták so žltým zobáčikom, žltý vták, lastovička), posadí sa na oblok, trikrát zaklope zobákom alebo krídlom na okno, vletí do izby a zase vyletí, vojde do izby dverami a pod. Ukázať sa môže aj v podobe mačky alebo psa (Markušovce).⁵ Premeniť sa môže i na mačku alebo muchu, ktorá cez „čopy“ (pánty dverí) vletí do izby zomierajúceho (Markušovce). Výnimočne sa môže ukázať aj v podobe bielej zahalenej postavy, kráčajúcej k domu ťažko chorého (Bystrany).

Zvláštna schopnosť vidieť prichádzať smrť sa pripisuje psovi (všetky obce) a kuvikovi (Bystrany), preto títo dávajú vopred znamenie, keď má niekto zomrieť. K ďalším zaznamenaným znameniam patrí zatrasenie okna (Markušovce), zavrzganie dverí (Bystrany), sen o zuboch (Sp. Tomášovce), keď je niekto chorý a iný z rodiny vidí padať hviezdu (Markušovce). Znamenie svojim najbližším príbuzným môže dať aj sám zomrelý, ak je v čase úmrtia vzdialený a príbuzní o jeho skone nevedia, môže dať najavo svoj nesúhlas s pochovaním a pod.⁶

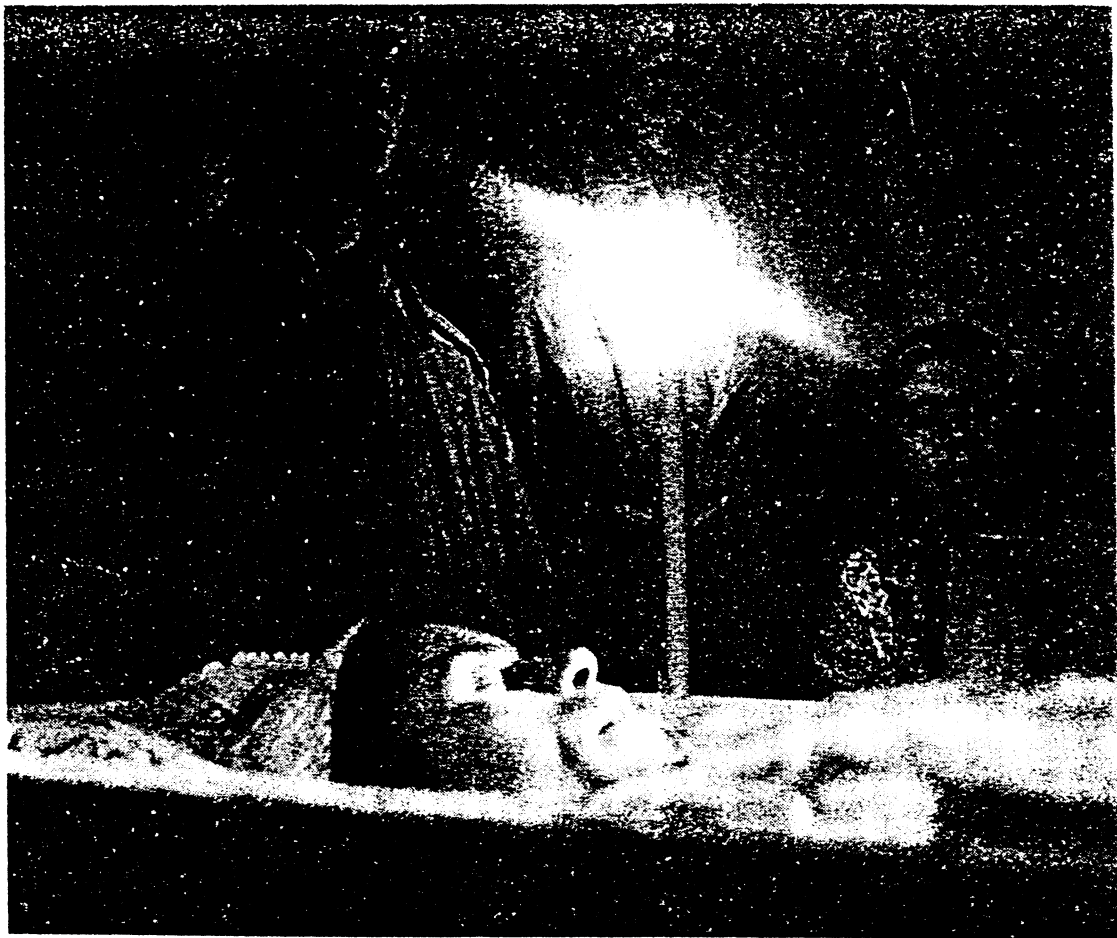
Keď príbuzní vidia, že zomierajúce mu niet pomoci, snažia sa mu trápenie uľahčiť. Vo všetkých obciach sa dodnes dodržiava zvyk, že zomierajúci nesmie mať pod hlavou vankúš s perím, lebo by nemohol zomrieť.⁷ Človeka nechávajú dokonať na posteli, o kladení na zem nepočuli. V Bystranoch žene rozpustia vlasy, odoberú náušnice, prstene, šnúrky — „Mŕtva bude mať voľný svet, duša sa ľahšie dostane z tela“.

Prvým úkonom po úmrtí človeka je zakrytie alebo obrátenie zrkadla na stenu, prípadne jeho zvesenie a schovanie. Tento úkon, dodržiavaný podnes vo všetkých obciach, sa robí preto, aby sa mŕtvy v zrkadle nevidel, aby v ňom živí nevideli mŕtvych príbuzných zhromaž-

dených okolo nebohého (Markušovce, Sp. Tomášovce), alebo aby sa v ňom neukázal mŕtvy tretí deň po pohrebe, keď sa príde poďakovať (všetky obce).⁸ Od chvíle úmrtia sa v izbe (príp. v celom dome) nesmie variť, varené jedlá pripravujú u susedov alebo u rodiny. Tak tiež sa nesmú otvárať okná (otvoriť sa môžu až vtedy, keď je mŕtvy pochovaný na cintoríne — Markušovce). Obe praktiky sa vo všetkých obciach zdôvodňujú hygienicky — aby mŕtvy nespuchol, nezapáchal.

Keď niekto zomrie, prítomné ženy začnú plakať, niektoré vybehnú pred dom. Ich hlasný plač privolá okolitých susedov a správa sa rýchlo roznesie po osade. Ak zomrie človek v noci, pozostávajú obidu každý dom v *kolónii* a všetkých pobudia (Bystrany). V dome zomrelého sa začnú zhromažďovať príbuzní i susedia, podaním ruky, objatím, pobožkaním prejavujú pozostalým svoju ľútosť. Vzdialeným príbuzným rozosielať telegramy. Niekto z rodiny ide do mesta kúpiť truhlu.

Nebohého obriaďuje niekto z najbližších príbuzných, obyčajne muža muži, ženu ženy. Ak má mŕtvy (*mulo*) otvorené oči, znamená to, že chce ešte niekoho zobrať so sebou (všetky obce, v Bystranoch a Markušovciach tvrdenie dokladali príkladmi). Preto na oči položia mince, ktoré potom mŕtveму nechajú v truhle, šatkou podviažu bradu, aby mŕtvy nemal otvorené ústa. Vodu, ktorou umyli mŕtveho, vylievajú na také miesta, kde nik nechodí: vysvetľuje sa to tak, že choroba mŕtveho by prešla na človeka, ktorý by prešiel po tom mieste, dostal by lámku do nôh, príp. nebohý by takéhoto človeka prenasledoval.⁹ Predmety, ktoré sa použili pri obriaďovaní mŕtveho, po umytí používajú ďalej.¹⁰ V Markušovciach a Bystranoch dodnes udržiavajú zvyk, že z mŕtveho si najbližší príbuzní odstrihnú kúsok vlasov, ktoré vložené do peňaženky prinášajú šťastie („furt máte peniaze“, „keď

Vartovanie pri mŕtvom v trebišovskej rómskej osade. Foto Eva Davidová, 1957

idete dačo kúpiť, nepýtajú od vás peniaze“. Bystrany).¹¹ V Sp. Tomášovciach existenciu tohto zvyku popierajú.

Starší ľudia si už za života pripravujú šaty do truhly. Ak nebohý takéto šaty nezanechal, obliekajú ho do málo nosených sviatočných šiat, alebo kúpia nové šaty (Sp. Tomášovce). Mŕtveho položia do truhly, ktorá je postavená na dvoch stoličkách v strede izby. Šaty, v ktorých zomrel, alebo spália, alebo ich uložia zomrelému pod hlavu (košeľu) a pod nohy (nohavice). Na nohy mu obujú papuče, zriedkakedy topánky, z ktorých však najprv vyberú šnúrky („pretože by sa mu druhý svet zaviazal“, Bystrany, Markušovce). Klobúk položia mužovi k hlave (Bystrany), na prsia (Sp. Tomášovce), najčastejšie však pod pravú pa-

zuchu (všetky obce). Vo všetkých skúmaných obciach ponechávajú mŕtvemu osobné predmety, aj keď sú väčšej finančnej hodnoty: prstene, náušnice, retiazku, hodinky, i obľúbené predmety ako fajku, tabak, okuliare. Cigarety vkladajú do vrečka (ženám na zástere), podobne i fľaštičku alkoholu (ploskačku). Do rúk, skrížených na hrudi, vkladajú cigaretu (všetky obce), ženám ozdobnú vreckovku, mužom fajku — ak ju používali (Bystrany). V Sp. Tomášovciach vkladajú mŕtvemu do rúk ruženec, krížik, gramotnému i modlitebnú knižku. Ak nosil nebohý palicu, položia ju vedľa neho.¹² V súvislosti s fajčivom všetci informátori v Bystranoch a Mar-

kušovciach zhodne uviedli, že sa mŕtve-
mu nesmú dať do truhly zápalky, lebo
by sa podpálil; v Sp. Tomášovciach ten-
to zákaz nepoznajú, a preto ani nereš-
pektujú. Zaujímavým zvykom je dávať
mŕtveму peniaze: mužom ich vkladajú
do vrecka, ženám do zástery alebo do
ruky. Finančná čiastka sa pohybuje oko-
lo 10 Kčs (Bystrany, Sp. Tomášovce),
30—50 Kčs (Markušovce), výnimočne
i viac. Na aký účel mŕtvy peniaze po-
užije informátori nevedia, uspokojia sa
s vysvetlením, že peniaze budú „tam“
od neho pýtať.¹³ Malé deti obložia
v truhle svätými obrázkami a kvetmi,
v Bystranoch vložia do truhly poma-
ranč a jablčko, v Sp. Tomášovciach
hračku. Väčšie dievčatko oblečú do bie-
lych šiat, ako družičku, do rúk jej vlo-
žia biely alebo červený umelý kvet;
chlapca oblečú ako ženícha, s „pantlič-
kou“ a rozmarínom (Markušovce). Do
truhly možno vložiť aj predmety urče-
né k škodlivej mágii: tajne získaná fo-
tografia nepriateľa, ktorá sa dostane
s mŕtvym do hrobu, analogicky spôsobí
smrť človeka, ktorého spodobňuje. Tie-
to praktiky sú známe v Bystranoch a
Markušovciach.¹⁴

Otvorená truhla, položená na dvoch
stoličkách, je v izbe tri dni. Z kostola
prinesú svietniky so sviečkami, ktoré
potom horia pri rohoch truhly. Pod
truhlu položia nádobu so studenou vo-
dou (po celý rok, najčastejšie však v le-
te), ktorá má zmierniť zápach a „nadu-
tie“ tela mŕtveho. Až do pohrebu, tj. do
tretieho dňa Cigáni-Rómovia vo všet-
kých obciach dodržiavajú obyčaj varto-
vania (*vartinel*, *vartovinel*, *stražinel*).
Po celý deň sa pri mŕtvom striedajú
príbuzní i susedia, ktorí sa na neho pri-
šli pozrieť (v Sp. Tomášovciach sa ženy
modlia ruženec). Večer, po 22. hodine
ostávajú pri ňom iba muži (nemusia to
byť rodinní príslušníci). Sú v tej istej
miestnosti ako je truhla, alebo v sused-
nej, tak, aby na mŕtveho videli. Spomí-
najú na život nebohého, rozprávajú si

rôzne poučné i strašidelné príbehy, roz-
právky o kráľoch a princeznách, dáva-
jú si hádanky. Spievať a tancovať sa
nesmie. Čas si krátiť i hraním kariet.
Jedia chlieb, klobásu, pijú víno alebo
pálenku. Pri pití dodržiavajú niekoľko
obyčajových úkonov: z prvého naliate-
ho pohárika odleje každý na zem so slo-
vami: *Leskeri vodži mi otpočinel!* (Nech
jeho duša odpočíva! — Sp. Tomášov-
ce), alebo *Vaš leskri vodži!* (Za je-
ho dušu! — Bystrany). Keď sa otvorí
nová fľaška a každému sa nalieva, je-
den pohárik vylejú na zem so slovami:
Pre leskri loki phuv! (Nech mu je zem
ľahká! — Sp. Tomášovce, Markušovce).
Pol hodiny pred pohrebom sa okolo
truhly vyleje pohár pálenky (Markušov-
ce). Pohárkami sa nesmie štrngať („Ne-
pije sa na zdravie!“). Dôležité je, aby
niekto z prítomných stále bdel. Ak sa
stane, že niekto zaspí, ostatní mu vyve-
dú nejaký žart: natrú mu tvár sadzami
(Bystrany, Markušovce), napchajú mu
tabak do nosa, zapália papier medzi prs-
tami, zviažu šnúrkami obe topánky ale-
bo priviažu topánky šnúrkami o nohu
stola (Markušovce). V Sp. Tomášovciach
prevádzanie podobných žartov popiera-
jú. Keď sa pri vartovaní niekto opije,
pošlú ho domov.

Aj keď dôvod vartovania nevedel
nikto z opýtaných uspokojivo vysvetliť
(„Vartovanie musí byť, povedali by, že
to nedobra rodina, že ho nevartovala“,
— Markušovce), tento obyčaj sa s rov-
nakou vážnosťou stále dodržiava i v prí-
padoch, ak človek zomrel v nemocnici
a privezú ho na druhý či tretí deň po
úmrtí. Zrejme je tu dôvodom strach
z mŕtveho, ktorého duša je, podľa pred-
stáv Cigánov, až do pohrebu v blízkosti
tela.¹⁵ Vartovanie (odhliadnuc od toho,
či ide o zvyk pôvodný alebo prevzatý)
možno považovať za výrazný znak sú-
časnej rómskej kultúry, ktorý — ako sa
zdá — nezaniká, naopak, nadobúda no-
vé formy.¹⁶

So strachom z mŕtvych zrejme súvisí

V Bystranoch (okr. Sp. Nová Ves) je obecným hrobárom Ludovít Šandor-Jáci. Foto Arne B. Mann, 1987

i viera, že zomrelého v čase pred pohrebom možno vidieť chodiť po osade (Bystrany) či po blízkom lese (Markušovce). Strach z mŕtveho možno prekonať tak, že sa mŕtvemu zahryzne do palca na ruke alebo na nohe, a to tri alebo deväťkrát (k realizácii tohto úkonu sa dôverne priznali 30-ročné informátorky v Bystranoch i Markušovciach).

V deň pohrebu (*pohrebos*) sa v dome zomrelého stretnú blízki i vzdialení príbuzní, susedia, prakticky celá osada.¹⁷ Ak sa niekto s nebohým za jeho života pohádal a zariekol sa, že na jeho pohreb nepôjde, ostane doma, lebo ostatní mu v účasti na pohrebe zabránia (Bystrany). Smútoční hostia postupne prichádzajú k otvorenej truhle a položia svoju ruku na ruku, hlavu, hrud' alebo nohu zomrelého: prosia ho o odpustenie za to, ak mu niekedy ublížili a sami mu tiež odpúšťajú. Cigánska hudba zahrá obľúbené piesne zomrelého a truhlu potom zatvorí. Ak vojde farár do izby (v Markušovciach-Járečku odmieta vstúpiť do domu), vykropí ju. Keď truhlu vynášajú z domu, na prahu ňou tri razy poklopajú.¹⁸ Pred domom opäť zahrá ľudová hudba a smútočný sprievod sa pohne. Vo všetkých obciach sledujú farára — ak sa trikrát obzrie, onedlho zomrie ešte niekto. V Sp. Tomášovciach navyše veria, že ak sa pohrebný sprievod stretne s autom, najbližšie zomrie niekto z toho konca, odkiaľ auto prichádza (povera rozšírená aj u ostatného necigánskeho obyvateľstva).

Pohreb býva vždy cirkevný, v kostole (jedine v Markušovciach odbavuje farár cigánsky pohreb často len pri kostole). V Bystranoch sa pamätajú, že do konca druhej svetovej vojny pochovávali Cigánov do jedného radu pri múre, osobitne od „bielych“. Dnes sa vo všetkých obciach pochováva „zaradom“.¹⁹ Na cintoríne (*mulaňibar*) pri spúšťaní truhly opäť hrá rómska hudba (Markušovce, Sp. Tomášovce).²⁰ Do jamy hádžu hlinu, kvety, stužky z vencov (na pohrebe P.

P. v Bystranoch v roku 1986 bolo vyše päťdesiat vencov), ženy z Bystrian navyše i vreckovky premáčané od slz (aby nemali „ťažobu“). Pri pohrebe dieťaťa v Bystranoch a Markušovciach vložia do hrobu tanierik, na ktorom sú jablčko, pomaranč a vetvička rozmarínu, previazané bielou stužkou.

Počas pohrebu päť—šesť žien ostáva doma a pripravuje pohostenie. Pohrebníky — *pohrebos has* (Bystrany), *trambes*, *trambesis* (Sp. Tomášovce) robia v Bystranoch v osade: ak to počasie dovoľuje, požičajú zo štátneho majetku 20—30 stolov, ktoré prikryjú papierovými obrusmi (jedlo podávajú na papierových táckach, nápoje v papierových pohároch). V Markušovciach robia pohostenie v kultúrnom dome (pre cudzích) a v dome zosnulého (pre najbližšiu rodinu), stoly postaví tiež pred dom. V Sp. Tomášovciach využívajú kultúrny dom alebo reštauráciu. Vo všetkých obciach sa podáva klobása s horčicou a chlebom, párky, guláš, saláma, kupované zákusky, torty a koláče; z nápojov pivo, víno a pálenka. Aj tu sa dodržiava zákaz štrngañ pohárikmi, každý pred vypitím odleje z pohárika trochu na zem. Jedine v Markušovciach pripraví jeden tanierik s klobásou a pohárik pálenky na stôl, prípadne postaví pohárik zvonku na okno — to je „pre jeho dušu“ (*pal leskeri vodži*); jedlo odstráni až na druhý deň — keď je pálenka vypitá, veria, že mŕtvy si ju prišiel vypiť. Hostina trvá celý večer, ak sa všetko nepoje, pokračuje sa i na druhý deň, pozostali pozývajú susedov aj po ďalšie dni, kým sa nakúpené potraviny neskonzumujú.

V Markušovciach sa pamätajú, že ak zomrel niekto z chudobnej rodiny, dvaja muži v osady chodili s tanierom vyberať medzi ostatných na pohreb. Dnes je finančné zabezpečenie pohrebu záležitosťou najbližšej rodiny. Súrodenci a dospelé deti zomrelého sa zložia na čiastku 10—15 tisíc Kčs (Markušovce), 18—20 až 22 tisíc Kčs (Bystrany).

Rodina Pechových pri hrobe svojich rodinných príslušníkov v deň Pamiatky zosnulých. Spišské Tomášovce (okr. Sp. Nová Ves). Foto Arne B. Mann, 1987

Jednotlivé rodiny prispievajú čiastkou 2—5 tisíc korún, z čoho nakúpia najmä potraviny (napr. 100—150 kg klobásy). V Sp. Tomášovciach je povinnosťou každého, kto príde na pohrebiny (aj cudzích ľudí), priniesť za svoju rodinu 1 liter pálenky, 1 kg klobásy a 1 peceň chleba. Aj tu sa náklady na celé pohostenie pohybujú okolo 10 000 Kčs. V prípadoch, keď zomrie živiteľ rodiny a zanechá ženu s malými deťmi, účastníci pohrebnej hostiny vyzbierajú medzi sebou po 20—50 korún, ktoré potom odovzdajú vdove (Bystrany, Sp. Tomášovce).²¹ Pohrebiny sú významnou rodinnou i širšou spoločenskou udalosťou. Ich dôstojné usporiadanie a účasť na nich sa zo strany pozostalých i zo strany hostí pociťuje ako povinnosť, preto neľutujú ani vyššie finančné náklady.

Po pohrebe a pohrebnej hostine sa život v rodine i osade vracia do svojho

zvyčajného tempa. Na stenu zavesia zrkadlo, spália slamu, posteľnú bielizeň (plachtu, vankúš i perinu), v ktorej nebohý zomrel, i niektoré jeho ďalšie odevné súčiastky, ktoré mu nedali do hrobu (všetky obce), ale i niektoré osobné veci mŕtveho (uterák, hrebeň, zubnú kefku — Sp. Tomášovce). Dôvodom je jednak presvedčenie, že veci nosené (používané) po mŕtvom privodia novému užívateľovi smrť, najmä však zo strachu pred mŕtvym, ktorý môže v noci prichádzať a svoje veci požadovať.²² Dodnes je vo všeobecnosti rozšírená viera, že mŕtvy (jeho duša) sa po istom čase (najčastejšie po troch dňoch, ale aj po týždni, alebo mesiaci po pohrebe) príde poďakovať za pohreb alebo vyjadriť svoju nespokojnosť, napr. s tým, že mu niečo nedali do hrobu. Alebo sa svojim príbuzným (manželke, dcére) prisní, alebo v noci dá nejaké znamenie: zaklope na

okno, zadupe nohou, prechádza sa okolo domu, zaplače.²³ Ak prejavil svoju spokojnosť, živých viac neobťažuje.

Od popísaných obyčajov pri úmrtí sa líši pohreb nepokrstených novorodencov. V tomto prípade dieťa pochováajú bez obradu, v truhličke ho zanesú dohodnutí krstní rodičia (v Sp. Tomášovciach 10—12-ročné deti) a sami ho pochovávajú na cintoríne. V prípade úmrtia matky a dieťaťa pri pôrode pochováajú oboch v spoločnej truhle. V Bystranoch a Markušovciach je rozšírená predstava, že človek, ktorý je v bezvedomí alebo sa preberie z agónie, má dve srdcia (alebo dve duše). Takýto človek nesmie povedať, čo videl na druhom svete, lebo by zomrel i druhýkrát. Ak človeka s dvoma srdcami pochovávajú, a on sa i naďalej objavuje medzi živými, rozpráva sa s nimi, takého človeka treba vykopať, obrátiť dolu tvárou, zabíť mu klinec do hlavy, prípadne do rúk a znovu ho pochovať (informátori tvrdenia dokladajú početnými príkladmi).²⁴

Rodinní príslušníci zomrelého dodržiavajú smútok jeden rok: nezúčastňujú sa svadieb, zábav, nespievajú. Ženy, keď idú do obce alebo do mesta, sa obliekajú po celý čas do čierneho, muži nosia čiernu pásku aspoň 2—3 mesiace. Hrob zosnulého navštevujú vo všetkých obciach pri výročí úmrtia, na Všetechsvätých a na Vianoce. V Bystranoch a Sp. Tomášovciach aj v deň narodenín a menín zosnulého, v Sp. Tomášovciach aj na Veľkú noc.²⁵ Vo všetkých obciach nosia na hroby kvety (živé i umelé), pália sviečky. Ozdobené vianočné stromčeky podľa vzoru *gadžov* osadzujú iba v Sp. Tomášovciach. Pri návšteve hrobu prinesú i pálenku, najmä ak nebohý rád pil. Celú fľaštičku zastrčia do zeme (Bystrany, Sp. Tomášovce), alebo jej obsah vylejú na hrob (Bystrany, Markušovce). V Bystranoch niektorí fľaštičku otvorili a nalievajú do jedného pohárika: prvý vylejú na hrob, potom opäť

naplnený pohárik koluje medzi ostatnými. V Markušovciach na Všetechsvätých a na narodeniny zomrelého dávajú večer na oblok pohárik s pálenkou, príp. obľúbené jedlo nebohého (zavináče, zákusky).

Donedávna bola starostlivosť o hroby minimálna: ponechával sa drevený kríž, ktorý bol do zeme zasadený pri pohrebe, keď zhnul, nahradil sa novým, tiež dreveným. V posledných dvadsiatich rokoch začali Rómovia v Sp. Tomášovciach budovať podľa vzoru ostatných kamenné náhrobníky. Stavanie pomníkov (väčšinou z umelého kameňa) sa ujíma v posledných rokoch i v Bystranoch a Markušovciach.

Výskum obyčajov pri úmrtí u Cigánov-Rómov troch spišských obcí nám umožnil spoznať ich spoločný kultúrny základ (ktorého vznik a formovanie sú ovplyvnené dlhodobým spoložitím s ostatným obyvateľstvom), ako i proces premien jednotlivých kultúrnych fenoménov, ktorý je priamo závislý i od kultúrno-sociálnej úrovne tej-ktorej obce. Takými je napr. zánik niektorých zvykov a povier v Sp. Tomášovciach (strihanie vlasov z mŕtveho, žartovanie pri vartovaní, praktiky pri prekonávaní strachu z mŕtveho), pretrvávajúce archaických zvykov v Markušovciach (ponechávanie jedla a nápoja pre zomrelého), zotrvávanie a rozvíjanie niektorých zvykov, v ktorých nadobúda význam spoločenská funkcia (vartovanie, pohrebníky), i proces preberania vzorov od okolitého nerómskeho obyvateľstva (vianočný stromček na hrobách v Sp. Tomášovciach, zvyšovanie starostlivosti o hroby). Vo všeobecnosti možno povedať, že komplex obyčajov pri úmrtí, motivovaných pôvodne najmä strachom z revenantov,²⁶ postupne smeruje k novej funkcii, vzťahu úcty k svojim predkom a dôstojnej rozlúčke so svojimi rodinnými príslušníkmi, priateľmi a blízkymi.

POZNÁMKY

- 1 Výskumy boli uskutočnené v roku 1986 a 1987.
- 2 Údaje o počte obyvateľstva sú zo štatistiky ONV v Spišskej Novej Vsi k 1. 1. 1987.
- 3 V Markušovciach sme zaznamenali aj označenie *guľi daj* (sladká mama). Túto bytosť si predstavujú ako ženu, ktorá zomrela pri pôrode a snaží sa svoje nepekné dieťa vymeniť za nepokrsteného novorodenca.
- 4 „Keď niekto zomiera, tak stále niekoho od seba odháňa; nevieme koho, nevidíme ho, ale on ho asi vidí“ (Bystrany); „Zomierajúci ich vidí, všetku rodinu — mŕtvych kolo seba má“ (Sp. Tomášovce); „Keď muž na posteli zomieral, povedal: Vyháňaj metlou mŕtvych, pozri, koľko ich tu už je!“ (Markušovce).
- 5 Informátorka z Markušoviec raz išla sama hore lúkou, keď sa k nej pripojili zľava i sprava dvaja psi; boli to jej zomrelí rodičia, vôbec sa ich nebála.
- 6 Rodina jedla pri stole, žene poskočil tanier; o nejaký čas im prišli povedať, že žene zomrel otec — to on dal znamenie svojej dcéry (Bystrany); Rodina F. Ž. sedela večer doma a pozerala televíziu. Zrazu sa zjavila ruka a televízor vypla. Vedeli, že sa niečo stalo, neskôr im prišli povedať, že ich syna v Spišských Vlachoch zabila motorka (Bystrany); 34-ročná informátorka nakladala do sporáka drevo: vypadlo jej z ruky na zem, vedľa seba videla tieň postavy. Bol to jej otec, ktorý v tom čase zomrel v nemocnici (Bystrany); Informátorka bola v Spišskej Novej Vsi, išla dolu schodmi, keď sa pred ňou zjavil veľký vták a zatrepotal krídlami. Keď sa vrátila domov, dozvedela sa, že sa jej syn utopil (Sp. Tomášovce); V roku 1980 sa v Klatovoch obesil brat informátorky. Doma o tom nevedeli, večer priletel vtáčik a trikrát zaklopal na okno, na druhý deň dostali telegram o úmrtí. Keď ho prevážali pohrebným autom, do predného skla narazila vrana a rozbila ho — to bol on, nechcel byť asi pochovaný doma (Markušovce). Znamená úmrtia v rodine uvádza aj HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni na Slovensku. Bratislava 1964, s. 341.
- 7 Informátorka z Markušoviec uviedla, že len na ukradnutom „zahlauku“ nemôže človek skonáť. Ak je kúpený, môže byť aj s perím, nevadí to.
- 8 Koncom štyridsiatych rokov zomrel jeden muž na tuberkulózu; oproti posteli mali zrkadlo, nezakryli ho; keď sa vrátili z pohrebu, videli nebožtíka v zrkadle, ako leží v posteli; zavolali nášho informátora pri výskume, aj on ho tam videl, poradil vdove, aby zrkadlo rozbila (Bystrany). Porovnaj aj HORVÁTHOVÁ, E.: c. d., s. 342.
- 9 Magickú silu vody, ktorou bol umývaný nebožtík, možno v tomto smere i zneužiť: „Keď ju vylejete dakomu, s kým sa hneváte, pod nohy, prejde tá choroba na neho!“ (Markušovce). Porovnaj tiež HORVÁTHOVÁ, E.: c. d., s. 342.
- 10 Ojedinelou je informácia z Markušoviec, že použitá britva, šatka a uterák sa vyhodia, hrebeň sa vloží mŕtvemu do vrečka.
- 11 Informátorka z Markušoviec-Jarečku navyše uviedla, že mŕtvej žene odstrihli vrkoč a zavesili ho na kliniec na stenu — na pamiatku.
- 12 Naproti tomu jedna informátorka z Markušoviec uviedla, že palicu mu do truhly nedajú, lebo sa boja, že by prišiel rozbiť obloky.
- 13 Informátorka z Markušoviec - Za tehelňou dala mužovi do truhly 300 Kčs s odôvodnením, že ho z domu vyplatila, aby sa viac do domu nevracal. O vkladaní predmetov a peňazí do truhly pozri aj HORVÁTHOVÁ, E.: c. d., s. 342.
- 14 Podobný účinok možno dosiahnuť i tak, že sa fotografia nepriateľa zahrabe do hliny na cintoríne (Bystrany).
- 15 DAVIDOVÁ, E.: Bez kolíb a šiatrov. Košice 1965, s. 140—141.
- 16 Pražskí Rómovia dodržiavajú tento obyčaj i v prípade, že zomretý je v nemocnici alebo v dome smútku. Vartujú pri fotografii zosnulého, pri ktorej horia sviečky (zistenie autora v roku 1986). V skúmaných spišských obciach ostáva nebožtík do pohrebu vo svojom dome, preto túto inováciu zvyku nepoznajú.
- 17 Miestny národný výbor v Bystranoch vystaví každému, kto o to požiada, potvrdenie o tom, že sa zúčastnil pohrebu, čo umožňuje ospravedlnenie v zamestnaní aj tým, ktorí nie sú so zomrelým v bezprostrednom príbuzenskom vzťahu a pricestujú zo vzdialenejších častí republiky, kde sú sezónne zamestnaní.
- 18 „Keď je mŕtvy doma, vie o všetkom, čo sa robí a rozpráva, keď sa poklope truhlou o prah, duša odide, už nevie o ničom“ (Markušovce). „O prah ho poklopú preto, aby sa už do domu nevracal“ (Sp. Tomášovce, Bystrany).
- 19 Napriek tomu niektorí *gadžovia* nechcú byť pochovaní vedľa Cigána a dajú sa

pochovať „extra“ (Sp. Tomášovce). V Bys-
tranoch je obecným hrobárom Róm Ju-
raj Šándor-Jáci: pochováva tak, že „kope
jeden šór pre Cigánov a jeden šór pre
bielych“; (za vykopanie jamy a pochova-
nie dostáva od pozostalých 500 Kčs, 1 kg
klobásy, 1 liter pálenky; za detský hrob
350 Kčs a 1/2 litra pálenky).

- 20 Keď niekto hrá mŕtvemu a pukne mu
struna alebo slák, znamená to, že hral
neúprimne, že nebol zomrelému dobrý ka-
marát; mŕtvemu sa jeho hranie nepáči
(Markušovce).
- 21 Ľudovít Pecha-Komiňar v Sp. Tomášov-
ciach v roku 1985 pri takejto príležitosti

vyzbieral po 50 Kčs, spolu 1950 korún,
ktoré odovzdal vdove.

- 22 Odevné súčiastky po mŕtvom tlačia, škr-
tia, nepríjemne sa nosia, preto ich treba
spáliť (Markušovce).
- 23 Porovnaj tiež HORVÁTHOVÁ, E.: c. d.,
s. 342; tiež DAVIDOVÁ, E.: c. d., s. 141.
- 24 Porovnaj tiež HORVÁTHOVÁ, E.: c. d.,
s. 343; DAVIDOVÁ, E.: c. d., s. 142.
- 25 Zaujímavá je informácia o návšteve hro-
bu matky na sviatok MDŽ (Sp. Tomášov-
ce); pri hrobe blízkeho sa pristavia vždy,
keď sa zúčastnia iného pohrebu, motívom
návštevy môže byť, ak sa mŕtvy prisní
niekomu z pozostalých (Markušovce).
- 26 HORVÁTHOVÁ, E.: c. d., s. 343.